

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ ГРОМАДЯН ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Сурніна-Далекорей О. А.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології і державного управління
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Марадик Н. В.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології і державного управління
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

У статті проаналізовано специфіку політичної активності громадян Чеської Республіки в процесі демократизації. Досліджено політичну участь громадян Чехії у межах найбільш поширених її форм: участь у виборах, членство у політичних та громадських об'єднаннях, консультаціях із владою тощо. Особлива увага приділена проблемі оцінки функціонування демократії та довіри до політичних інститутів. Сформульовано висновок, що характер політико-культурних орієнтацій громадян Чехії формується під впливом різних факторів, що зумовлює особливий змішаний тип політичної культури Чеської Республіки.

В статье проанализирована специфика политической активности граждан Чешской Республики в процессе демократизации. Исследовано политическое участие граждан Чехии в пределах наиболее распространенных его форм: участие в выборах, членство в политических и общественных объединениях, консультациях с властью и т.д. Особое внимание уделено проблеме оценки функционирования демократии и доверия к политическим институтам. Сделан вывод, что характер политико-культурных ориентаций граждан Чехии формируется под влиянием различных факторов, что обуславливает особый смешанный тип политической культуры Чешской Республики.

The specifics of the political activity of citizens of the Czech Republic in the process of democratization is analyzed in the article. The political participation of Czech citizens within the most widespread forms of it is investigated: participation in elections, membership in political and public associations, consultations with the authorities, etc. The main focus is on the problem of evaluating the functioning of democracy and trust in political institutions. It is concluded that the nature of the political and cultural orientations of Czech citizens is influenced by various factors, which determinant a special mixed type of political culture of the Czech Republic.

Ключові слова: Чеська Республіка, демократизація, політична участь, політична культура, громадянське суспільство.

Постановка проблеми. Участь громадян у політиці вже понад півстоліття є центральною ідеєю досліджень, присвячених демократичним режимам. Власне, процес демократизації в найширшому розумінні сприймається як зміна політичної культури суспільства. Науковці наголошують, що для багатьох перехідних демократій, зокрема в регіоні Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), розвиток навичок участі, зацікавлення політикою пересічних громадян, формування учасницького підходу і відповідних політико-культурних орієнтацій є не менш вагомою метою для консолідації демократії, ніж зростання рівня соціально-економічного добробуту чи результати реформи у сфері державного управління. Чеська Республіка (далі – ЧР) є типовою країною, що знаходиться на етапі розвитку демократичної політичної культури. Розвиток феномена політичної участі в ЧР здійснюється за стандартною схемою залучення людей в політичне життя: від зростання пізнавального інтересу до політики до різних форм участі у політичних акціях. Характер політико-культурних орієнтацій населення Чехії є наслідком багатьох соціально-політичних та економічних процесів, що розгортаються в межах країни, впливу національних традицій, поставторитарної спадщини, утвердження інститутів громадянського суспільства. Все це дає підстави говорити про переважання змішаного типу політичної культури сучасної Чехії.

Проблеми консолідації демократії у постсоціалістичних суспільствах сприяли активізації наукового інтересу західних вчених-компаративістів до проблематики політичних орієнтацій громадян країн регіону (Г. Алмонд, Д. Даймонд, Р. Даль, Х. Лінц, А. Степан, Р. Гюнтер, В. Меркель). У 1990-х рр. XX ст. поживається інтерес до проблем політичної участі громадян і в колишніх соціалістичних країнах ЦСЄ (А. Горцеа, С. Ніколеску, У. Корку, Н. Леткі). Розвиток громадянського суспільства та політичної участі у постсоціалістичний період є добре розробленою темою і в чеській літературі (Р. Марада [9], П. Ракушанова [13], Ю. Чермак [5]).

Специфіку політико-культурних орієнтацій чехів та їх взаємозв'язок із політичною участю розглядають М. Блафкова [3], З. Мансфельдова [7], Й. Стахова і З. Вайдова [15]. Вплив феномена політичної культури на трансформаційні процеси в ЧР є об'єктом досліджень Ю. Зденека [19], І. Затлукала [18], З. Мансфельдової [8], М. Кліперової-Бейкер [6].

Вагомим об'єктом уваги чеських науковців (М. Потчек [12], Й. Пехе [11], Т. Вайдова [16]) є дослідження сприйняття громадянами ЧР організацій громадянського суспільства та його ролі у процесах демократизації.

Визнаючи безумовні успіхи Чехії на шляху консолідації нового режиму, зокрема на фоні інших нових демократій ЦСЄ, деякі дослідники (З. Мансфельдова, Й. Пехе, М. Потчек, П. Ракушанова, Ю. Зденек) констатують, що інститути громадянського суспільства не стали партнером держави у процесі формування та здійснення конкретної політики. Недоліком нової демократії в Чехії є зростаючий розрив між демократичними інститутами, політичним представництвом та суспільством загалом (З. Мансфельдова [8]). Висновку про взаємну недовіру між політичними елітами і інститутами громадянського суспільства доходить і чеський політолог Й. Пехе [11]. Аргументи на користь очевидного дефіциту громадянської партисипації наводить М. Потчек [12].

Мета статті – проаналізувати динаміку політичної активності громадян Чехії у межах найбільш поширених форм політичної участі, дослідити вплив політико-культурних орієнтацій на основні форми та інтенсивність політичної участі в сучасній Чехії.

Виклад основного матеріалу. Сучасний демократичний режим Чехії, як визнають дослідники, не утверджувався відповідно до класичної моделі «знизу» як, наприклад, у Польщі. На противагу періоду кінця XX ст. демократія міжвоєнної Першої Чехословацької Республіки була наслідком антиімперського супротиву, тому формування демократичних інститутів відбувалося на фоні вже сформованого громадянського суспільства, без сумніву, в історичних формах, притаманних тому періоду. Цей феномен у 1918–1939 рр. розвивався у форматі складної мережі різних добровільних асоціацій, які були здебільшого ліквідовані під час Другої світової війни, з початком становлення комуністичного режиму.

На зламі 1980–1990-х рр. умови для розвитку громадянськості були, насамперед, створені «зверху» відповідним законодавством, незважаючи на те, що «оксамитова революція», яка започаткувала перехід до демократії, була масовим протестом великої кількості чехів. Упродовж наступних десятиліть саме низькі рівні політичної участі громадян, відсутність підстав назвати політичну культуру чехів «громадянською» не дають привід стверджувати, що демократичний режим у ЧР можна назвати консолідованим.

Як свідчать дані аналітичних і статистичних досліджень, рівень мобілізації громадян щодо вирішення політичних питань є вкрай низьким. Участь у парламентських виборах фактично є єдиною поширеною формою залучення громадян до політики та тиску на владу. Рухи, неурядові організації (НУО), групи інтересів, неполітичні громадські утворення превалюють над політико орієнтованими організаціями ЧР. Як визнають чеські науковці, на противагу навіть післявоєнному періоду, інтелектуали та громадські діячі перестали бути активними модераторами громадських дебатів із суспільно-політичних проблем чеського суспільства. Роль трибунів і ретрансляторів громадської думки перейняли на себе керівники найбільш впливових політичних партій та об'єднань [19].

Можна навести низку чинників, які визначають низьку присутність елементів активізму у політичній культурі чехів. Перш за все, пасивність є органічним наслідком швидких економічних реформ та системної політичної трансформації.

Насамперед, приватизація, яка була здійснена у стислі строки без належного законодавчого підґрунтя та всебічного аналізу ймовірних наслідків, призвела до негативної оцінки економічних трансформацій значною кількістю чехів. Громадяни, мріючи, насамперед, про швидке відновлення етики міжвоєнної демократії, після тривалого періоду соціалістичного колективізму не були готовими до особистої відповідальності за своє життя. Як наслідок, чеське суспільство почало демонструвати ностальгічні настрої за колишньою системою соціального забезпечення, що пояснює, в тому числі, і велику частку прихильників Комуністичної партії Чехії та Моравії (далі – КПЧМ), яка у різні періоди була представлена у парламенті.

Окрім того, Громадянський форум (далі – ГФ) після перетворення з громадського руху на Громадянську демократичну партію (далі – ГДП) перестав бути об'єднуючою силою для пересічних чехів, найбільш активні з яких почали інкорпоруватися в новосформовані політико-управлінські

структури та партії. Фактично розпад ГФ означав завершення періоду масової громадянської активності 1989–1991 рр.

Таким чином, уже на початку 1990-х рр., як засвідчують дані соціологічних опитувань, 90% чехів обирали оптимальний для себе третій шлях розвитку – між капіталізмом та соціалізмом. Водночас дослідження настроїв громадськості, здійснені упродовж обох постсоціалістичних десятиліть, вказують, що більшість чехів залишилися прибічниками демократії як політико-інституційної системи. Так, у 2001 р. 70,1% респондентів вважали демократію найкращою формою політичного устрою з наявних, водночас кількість осіб, які вважали, що країна розвивається після соціалізму краще, аніж вони очікували, зменшилася, порівняно з 1990 р., з 11,1% до 5,5%. Навпаки, кількість тих, чиї очікування після падіння соціалізму не справдилися, зросла з 32,8% до 51,3%. У 2006 р. відсоток громадян, які вважали демократію оптимальною системою для ЧР, становив 62%, що означає зменшення прихильників цього режиму на 9%. Пояснення цього явища можна знайти, аналізуючи інші дані: якщо у 1990 р. 53,2% громадян вважали, що при демократії управління здійснюється в інтересах усіх, то через одинадцять років їх частка зменшилася до 24,3%. Зріс відсоток скептиків, які вважали, що нова система задовольняє, насамперед, групи інтересів – з 46,8% до 75,7% [7, с. 5].

Водночас число громадян, які вважали, що демократія в країні функціонує дуже добре або загалом непогано, зросло з 1996 по 2006 р. з 45,8% до 64,4%. Критиків, навпаки, поменшало – з 49% до 35,8%. У 2006 р. 62% респондентів (дві третини населення) цілком або скоріше погоджувалися, що демократія є найкращим політичним режимом для ЧР [14]. Тобто, незважаючи на певну ностальгію за соціалістичним минулим, розчарування у можливостях демократичного врядування представляти та репрезентувати запити усіх громадян, чехи вважали її оптимальним устроєм, який достатньо добре функціонує в їхній країні.

Як зазначає чеська дослідниця З. Мансфелдова, у другій половині 1990-х рр. майже 90% опитаних громадян Чехії так чи інакше вважали себе «демократами». Третина ідентифікувала себе як переконані демократи (31%) (до прикладу, в Польщі цей відсоток становив 48%), 58% виявились належними до групи «слабких демократів» (в Польщі – 14%), які сприймали демократичну систему із певними застереженнями та критикою. Орієнтацію на авторитарне правління продемонстрували 4,3% громадян (10% у Польщі), 6% опитаних не змогли визначитись у цьому питанні. Як свідчать соціологічні дані, прибічників демократичного устрою нараховується більше серед старшого покоління ЧР (від 40 років), аніж серед молоді (Польща демонструє обернену кореляцію – прихильників демократії більше серед вікової групи 18–24 роки). У групі переконаних демократів 18,9% – громадяни у віці 40–50 років, 21,8% – старші 50–60 років, 29,5% – літні люди. Крім того, із загальної сукупності опитаних 84,8% погодились із твердженням, що «демократія недосконала, але вона є найкращою з можливих форм правління», і тільки 8,5% заперечили це. «Режим сильної руки» не схвалили 78,4% опитаних, 14,8% підтримали цю ідею. Правління військових заперечили 91,4% респондентів, і тільки 4,9% визнали цей режим прийнятним [8, с. 110].

Можна стверджувати, що ідентифіковані групи прихильників авторитаризму сформувались на фоні незадоволення ультраліберальною політикою кабінету В. Клауса в 1990-х рр. «Політика сильної руки» стала розглядатись як альтернатива стилю цього прем'єра, який вважав, що усі суспільні проблеми можуть бути вирішені ринком та завдяки лише мінімальному втручання держави. Тому уподобання частини чеського суспільства можна визначити як «неусвідомлений вибір авторитаризму» [8, с. 112]. Очевидно, опитані громадяни ЧР оцінювали режим на підставі власного досвіду життя, а тому скептичні оцінки не вказують автоматично, що за авторитаризму їх оцінки були би більш схвальними.

У ЧР, як і в інших країнах центральноєвропейського регіону, політична та громадська участь на практиці реалізується шляхом участі громадян у виборах, місцевих та загальнонаціональних референдумах, членства у політичних та громадських об'єднаннях, подання петицій, скарг до органів влади усіх рівнів. Найпоширенішими формами політичної участі є електоральна участь, членство у неурядових організаціях та профспілках.

Як було зазначено, для чеського суспільства основною формою громадянської участі є участь у виборах. Це демонструють дані дослідження, здійсненого ще у 1995 р., за яким 92,8% чехів вважали пріоритетним політичним завданням участь у виборах, на противагу лише 43,3% поляків, котрі у цей період надавали значення підписанню петицій, участі в акціях протестів. Також про дискурсивну модель політичної участі свідчить позитивна оцінка громадянами ролі консультацій із владою (84,6%) [2].

У 2005 р. частка громадян ЧР, переконаних у важливості масової політичної участі, була порівняною з іншими країнами Центральної Європи – 70%. Можливо, через цю обставину рівень довіри чехів до владних інститутів різного рівня був доволі високим, за винятком уряду. Однак, якщо до президента та уряду рівень довіри упродовж 1990-х рр. зменшувався, щодо парламенту залишався стабільним. Зауважимо, що вищим показник довіри був лише до президента В. Гавела у першій половині 1990-х рр. (у межах 73–75%) [4, с. 56]. Загалом конфігурація довіри до політичних та суспільних інститутів ЧР на початку 2000-х рр. виглядала таким чином: парламенту певною мірою довіряло

12% громадян, юридичній системі – 21%, поліції – 28%, політикам – 8%, політичним партіям – 10%, міжнародним організаціям – 35% респондентів [1, с. 39]. Ці дані свідчать про те, що навіть після 15 років демократичних реформ довіра до політичних інститутів все ще була істотно нижчою, аніж у країнах сталої демократії.

Зауважимо, що громадяни ЧР були більш активними і під час виборів нижньої палати парламенту: 1990 р. – + 53,6% порівняно з виборами 1991 р. у Польщі, 1992 р. – + 33% порівняно з перегами 1993 р. у сусідній країні. Таку політичну зацікавленість чехів можна пояснити низкою факторів. Основним поясненням цього явища є нестача досвіду участі чехів упродовж 1970–1980-х рр., на відміну від поляків, що привело до ефекту акумуляції соціально-політичної енергії, яка й була використана восени 1989 р. Окрім того, на відміну від жителів Польщі, громадяни ЧР перебували у більшій ейфорії від перспектив демократизації після падіння авторитарного режиму, що склався у країні після придушення «Празької весни» 1968 р. Також чинником впливу на рівень активності громадян можна вважати формування власного «нечехословацького» парламенту – Чеської Народної Ради (1990, 1992 рр.), що стимулювало їх прийти на виборчі дільниці.

Різниця між чеськими та польськими тенденціями електоральної участі полягає ще в тому, що в другій половині 1990-х рр. у Чехії різко зменшилася частка виборців, ставши однаковою з польським аналогом: 1998 р. – +0,7%, 2002 р. – +1,5%, 2006 р. – +0,5%. Водночас інтерес до участі у виборах нижньої палати парламенту залишався дещо вищим, аніж у РП: 1998 р. – +26,1% порівняно з польськими перегами 1997 р., у 2002 р. – +11,7% порівняно з виборами 2001 р. у РП, у 2006 р. – +23,9% порівняно з виборами 2005 р. у сусідів. За даними статистики, активність виборців на перегах 2006 р. серед 20% найзаможніших громадян Чехії становила 70%, а серед 20% найменш забезпечених – 57%. Різниця в 13% є майже вдвічі вищою, ніж у середньому (7%) в європейських країнах [10].

Однією із можливих причин недостатньої політичної інтеграції є високий показник соціальної ізоляції громадян ЧР, так званий «швейкізм» (феномен «маленької чеської людини») – свідоме обмеження сфери публічного життя та розширення простору приватного життя.

На сучасному етапі у ЧР зареєстровано близько 100 політичних партій. Проте, незважаючи на велику кількість політичних партій, впливовими є 4–8 (зазвичай це парламентські партії). Причому, подібно до інших країн ЦСЄ, було зафіксовано завищення реальної кількості членів партії. Довіра до політичних партій у Чехії значно менша, ніж до інших публічних інститутів (лише 1 громадянин із 8 довіряє партіям). Загалом у політичних партіях ЧР беруть участь близько 3% населення країни, що загалом є зіставним з іншими країнами центральноєвропейської групи.

У ЧР існує широка мережа неурядових організацій, які діють у різних суспільних сферах. Однак суттєвим є те, що є різниця між офіційно зареєстрованими неурядовими організаціями та реально діючими. На практиці реально діючих громадських організацій у кілька разів менше від офіційно зареєстрованих. Нерівномірним є й поширення громадських організацій, які зареєстровані, насамперед, у столиці та великих містах і майже відсутні на периферії. Варто зазначити і те, що чеські законодавці поки що не створили ефективної моделі правового регулювання діяльності неурядових організацій. Насамперед це стосується непрозорого механізму фінансування та недосконалої податкової політики щодо НУО.

У 1993 р. у ЧР було зареєстровано 22 765 неурядових організацій (для порівняння у 1938 р. їх було 9 115), у 1998 р. – 39 408, а у 2003 р. – 47 874. Станом на 2008 р. їх кількість становила 52 687, з них 32 665 – це громадські об'єднання (60% усіх НУО), 12 118 – професійні асоціації, профспілки, 5 654 – релігійні об'єднання, 1 001 – суспільно важливі організації, 889 – фонди фондів і 360 – фонди [17].

Щодо професійних асоціацій, то спостерігається тенденція до зменшення кількості членів профспілок. Так, якщо в 1990 р. до їх числа належало 62% громадян, старших 15 років, то в 1994 р. – вже 38%, а в 2008 р. – лише 14%. Профспілки збереглися, перш за все, на великих (державних і приватних) підприємствах та у бюджетній сфері. У приватному секторі вони фактично не представлені [3].

Оцінюючи кількісні параметри чеського «третього сектору», також треба мати на увазі поширеність псевдо- або тіньових НУО. Значна їх частина діє досить короткий строк – до трьох років, є чимало організацій, які «сплять», тобто мають нульову активність. Водночас є чимало незареєстрованих організацій, які ведуть активну діяльність.

Необхідно зазначити і низку факторів, які перешкоджають ефективній діяльності чеських неурядових організацій. Серед них недостатня відкритість владних структур, бюрократична тяганина, традиційна недовіра до діяльності цих організацій, низька оцінка професійності робітників «третього сектора». Причому представники чеських НУО також доволі самокритичні – 42–45% самих активістів визначають низьку професійність і активність неурядових організацій як однієї з головних перепон для нормальної роботи з владою [16]. Водночас політики та політичні партії продовжують із недовірою ставитися до інститутів громадянського суспільства. Так, экс-президент ЧР В. Клаус активно виступав проти втручання громадських організацій у політику, застосовуючи, наприклад, термін «еко-тероризм» щодо екологічних груп та ідентифікуючи їх як нову форму комунізму [19].

Поза цим, комуністичне відлуння продовжує реально впливати на громадянське суспільство в умовах демократичної Чехії. Свідченням чого є те, що Компартія Чехії залишається стійкою парламентською партією країни починаючи з 1990 р. За результатами виборів 2013 р. у Палату депутатів було обрано 33 представника Комуністичної партії Чехії та Моравії. Серед 21 місця зарезервованих за Чехією в Європарламенті в 2014 р. 3 отримали представники Компартії.

Самі ж громадяни ЧР із прихильністю ставляться до процесу розвитку громадянського суспільства. Цей факт підтверджують статистичні дані: у 1993 р. 18% населення задекларували позитивне ставлення до філософії та інститутів громадянського суспільства, у 1998 р. – 29%, а у 2003 р. – вже 56%. У 2008 р. ця цифра майже не змінилася – 59% [17].

Висновки. Отже, попри вдалий транзит Чехії в напрямі інституалізації ліберальної демократії, дискусійним залишається питання про консолідацію демократичного типу політичної культури. Попри усталення ставлення до демократії як оптимального політичного режиму, а також високі показники залучення громадян до виборів, поширеними є скептичні настрої частини чехів щодо потенціалу демократичного політичного режиму, а також певні ностальгічні спогади про стабільність соціалізму. Серед основних проблем функціонування громадянської сфери у Чеській Республіці можна виділити нестачу історичного досвіду самоорганізації, критичне ставлення частини політичної еліти до організацій громадянського суспільства, сумніви у професіоналізмі громадських активістів. Простежується слабка мобілізація громадян Чехії для вирішення конкретних політичних завдань і тиску на владу.

Таким чином, можна визначити змішаний тип політичної культури сучасної Чехії, з переважанням як активістського, так і парафіяльного типу мислення. Випадок Чехії очевидно підтверджує той факт, що, на відміну від модернізації політичних інститутів, зміна культури та ціннісних орієнтацій населення є набагато тривалішим процесом.

Література:

1. Европейское социальное исследование: изучение базовых социальных, политических и культурных изменений в сравнительном контексте: Россия и 25 стран Европы : аналитический доклад. Москва : Институт сравнительных социальных исследований, 2008. 89 с.
2. Attitudes towards Environment and Local Politics (ISSP 1993). Czech Republic, Institute of sociology, Czech Academy of Sciences. URL: <http://archiv.soc.cas.cz/o-ceskem-socialnevednim-datovem-archivu> (Last accessed: 22.11.2018).
3. Blafková M. Občanská společnost: Spory mezi generalisty, maximalisty a minimalisty. *E-Polis*. 2008. 25 únor. URL: <http://www.e-polis.cz/politicketeorie/233-obcanska-spolecnost-spory-mez-generalisty-maximalisty-a-minimalisty.html> (Last accessed: 20.12.2018).
4. Borecký J., Prydký L. Public Perception of Local Government in the Czech Republic. *Public Perception of Local Governments* / ed. P. Swianiewicz. Budapest : OSI/LGI, 2001. P. 41–114.
5. Čermák J. Volební účast a stranická identifikace českých občanů. *E-Polis*. 2005. 5 duben. URL: <http://www.e-polis.cz/clanek/volebni-ucast-a-stranicka-identifikace-ceskych-obcanu.html> (Last accessed: 15.12.2018).
6. Klicperová-Baker M. Demokratická kultura v České republice: občanská kultura, étos a vlastenectví ze srovnávacího pohledu. Praha : Academia, 2007. 285 s.
7. Mansfeldová Z. Democracy in the Czech Republic An Assessment of Attitudes towards Democratic Values of the Czech population 1990–2001 / ed. M. Neumann, H. Pleines. Bremen : Forschungsstelle Osteuropa, 2003. 30 p.
8. Mansfeldová Z. The Czech Republic: Critical democrats and the persistence of democratic values. *Democracy and Political Culture in Eastern Europe* / ed. by H.D. Klingemann, D.F. Zielonka, J. Zielonka. London : Routledge, 2006. P. 101–119.
9. Marada R. Civil Society : Adventures of the Concept before and after 1989. *Czech Sociological Review*. 1997. № 5. S. 3–22.
10. OECD: Better Life Index. URL: <http://www.oecdbetterlifeindex.org/ru/countries/czech-republic-ru/> (Last accessed: 10.12.2018).
11. Pehe J. Political culture and civil society in the Czech Republic. Cultural Differences in Europe. Europeum and NYU. Praha, 15.11.2003. URL: <http://www.pehe.cz/prednasky/2003/czech-political-culture-and-civil-society> (Last accessed: 20.12.2018).
12. Potůček. M. The Uneasy Birth of Czech Civil Society. *International Journal of Voluntary and Non-profit Organizations*. 2000, June, 22 p. URL: <file:///C:/Users/%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0/Downloads/TheuneasybirthoftheCzechcivilsociety.pdf> (Last accessed: 19.12.2018).

13. Rakusanová P. Třetí sektor a občanská participace v České republice. *Naše společnost*. 2003. № 1 (3–4). S. 31–34.
14. Role of Government : ISSP 2006. URL: <http://www.gesis.org/en/services/data/survey-data/issp/modules-study-overview/role-of-government/2006> (Last accessed: 11.12.2018).
15. Stachová J., Vaidová Z. Politická kultura české populace v regionálním rozměru. *Sociologicky časopis : Czech Sociological Review*. 2005. Vol. 41. № 5. P. 881–901
16. Vajdová T. Česká občanská společnost 2004: Po patnácti letech rozvoje : zpráva z projektu CIVICUS Civil Society Index pro Českou republiku. Praha: Panoráma dějin, 2005. 120 s.
17. Wagnerová G. Spor o participační demokracie na české politické scéně po roce 1989. *E-Polis*. 2008. 25 únor. URL: www.e-polis.cz/politicketeorie/234-spor-o-participacni-demokracie-na-ceske-politicke-scene-po-roce-1989.html (Last accessed: 17.12.2018).
18. Zatloukal J. Flaws in the Czech political culture. London : The Wincott Foundation, 2014. 25 p. URL: <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/research/files/Flaws%2520in%2520the%2520Czech%2520political%2520culture.pdf> (Last accessed: 14.12.2018).
19. Zdeněk J. Twenty Years after the Iron Curtain: The Czech Republic in Transition. *Juniata Voices*. 2010. March 25. P. 99–107.